

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ СМІЄТЬСЯ

На витоптаному пустирі нашої історії — раптом сміх Котляревського. Саме в той час, коли начебто й нічого було сміятись... Але сміх за-разливий — він відгукнувся луною в народних глибинах. П. Куліш схильний був убачати в цьому «ознаки глибокого падіння народного почуття самосвідомости й самопошани». Можна зрозуміти ентузіяста нашого культурного відродження: йому б хотілось, щоб наша національна трагедія відкрилася в літературі українською «Іліадою». Але глибокий сенс був у тому, що вона відкрилася у запорозькому стилі — веселим прологом-сміхом.

Ніякою логікою не пояснити нам наших відроджень після поразок і самого факту нашого національного існування: ми живемо в стихійно-іраціональному, в глибинах, самим корінням, що вічно пробивається паростками і рідко досягає нормального цвітіння. Лише в глибинних джерелах вільно народжується наша сила, яка на поверхні не має жодної видимостійкої форми існування. Наші перемоги нагадували нічний бенкет на руїнах чужого палацу. Зате наші поразки кожен раз здавалися остаточними — нас вирубували на пні, забуваючи в кривавому п'яному азарті, що в глибинах недосяжне коріння, а в нашій землі — проростає кинуте в бою зерно.

Вранці сходило нове сонце, на лоно землі падала свіжа роса, і усміхнено вискакували молоді памолоді, що за правом живого здобували собі простір. Праця, боротьба, муки — і в дужому тілі народжувався здоровий, голосний і вільний сміх. Ми знову сміялись, і це завжди було добрим початком...

Знекровлена й здеморалізована поразкою в нерівній національно-визвольній боротьбі гетьманська Україна XVIII століття втрачала рештки своєї незалежності, і разом з ними, здавалось, втрачала свої останні надії.

Україна глухо волновалась.
Давно в ней іскра розгоралась.
Друзья кровавой старины
Народной чаяли войны...
Роптали...
Тепер бы грянуть нам войною
На ненавистную Москву!
(Пушкін, «Полтава»)

Це було на початку століття. В кінці століття було вже з цим по-кінчено. Полтавська розв'язка підірвала духову міць України, знищила

й розвіяла її кращі сили і повернула її обличчя до грубого й жорстокого ворога — царя, що виступав незмінно під личиною доброго батька і друга. Він втілював у собі принцип сили — те нове право, що прийшло на зміну козацьким правам і вольностям. Темною отарою, без пастирів, брів народ назустріч новому рабству, потроху звикаючи до цієї личини доброго царя, у котрого лише пани кривдники. Козацька старшина кріпко запам'ятала криваві царські уроки — Батурич, Лебедин, Ромен —

Сулу в Ромні загатила
Тільки старшинами
Козацькими... а такими,
Просто козаками,
Фінляндію засіяла... болота гатила.
(Шевченко, «Великий Лях»)

Тож не диво, що уціліли найплохіші, а їхні нащадки, тримаючись течії, одвернулись від благальних очей свого народу і пов'язували всі свої перспективні надії з Петербургом, який підшукував «верных і надежных» слуг та прислужників, не гребуючи явними негідниками й запроданцями. Навпаки, зрада стала високо оплачуватись: підкуп, терор і розтління були головними інструментами «исправления народа» і викорінення «умоначертаний прежних времен» (Катерина II).

Отоді в розкладеному національному організмі виступили наші найгірші болячки — відступництво «задня лакомства нещасного» і опущеність до «желания к чинам, а особенно к жалованию».

Монархізм став духом часу і всі дороги позаростали бур'яном, якщо вони не вели до Петербургу. Над імперією лунав жадібний крик: «Рабів!» І здавалось, уже ніякий вільний і живий голос не залунає.

Але тут повіяло рятівним вітром із Заходу, і на відродження стало заповідатися знову — з памолодів. То була велика епоха французьких просвітителів і революціонерів, німецьких філософів і поетів. Епоха великих зрушень у соціальному житті, в умах і сумліннях людей, епоха пробудження розкутого розуму, що розкидав уламки середньовічних пут і лахміття старих догматів. Вітер запилював і запліднював усі вершини.

Тим часом у країні найбільшого в світі неладу і запустіння, деспотичною рукою запроваджувались нові порядки. В Європі революція, а в Росії — «реформи». Тут колесо історії закрутилося назад, навпаки, всупереч голосові всевладного розуму, що заповідав людству нову еру. Солодко посміхалася російська цариця на той голос, улесливо, а імітацією цілковитого розуміння заманювала його у свої будуари, щоб він звідти нікуди не вийшов. І саме в той час, коли Франція була звільнена і розкріпачена, — Україну остаточно поневолено і закріпачено. Коли в Німеччині один за одним виникали нові університети й академії — в Україні гасилися останні вогники освіти й культури.

У душі генеральної лінії «введення єдинообразия», граф Румянцев турбувався перед Катериною і за нас: «К обучению юности здесь хотя

и есть школы и так называемая Академия в Киеве, однакоже, они отнюдь не на тех правилах основаны, каковы Ее Императорскому Величеству угодно подавать к исправлению народа».

Інші народи визволялись — український мав лише «ісправляться»! На колишню козацьку республіку, перетворену на величезне потьомкінське село, насувалась глуха ніч, «де розум і чуття, все спить в анабіозі». От тільки дратувала Румянцева «небольшая кучка людей», що носилась «со своей собственной нацией» і «при всех науках и в чужих краях обращения остались казаками». Тільки дрімучий казенний оптимізм отими спокоєвими «есть еще», «небольшая кучка», отими дубово-іронічними «все, что у них есть, то лучше всего» — цей фарисейський оптимізм все ж пом'якшував справу. У своїй глибині, в корінні, в істоті вся Україна була за цією «небольшою кучкою». Лише зовні дубово офіційною мудрістю вона була перейменована на Малоросію (за польським зразком, де Україна називалась Малопольщею). «Укрити злість, облудливу покірність» у ту найчорнішу годину носила якраз не «кучка», а весь народ, який всіляко протестував проти нового ладу і кожен акт «державної мудрости» приймав, як нову кару. Кругла самодержавна шапка ніяк не налазила на нечесану голову.

Добрими старими шляхами, обминаючи казенні «стовпи неотесані», але не обминаючи доріг європейської науки, мандрував по Україні Григорій Сковорода і сіяв у людських серцях мудрість любови та самопізнання, радість простоти і щирости, задоволення в правді, добрі, «сродній» праці та «совісті — як чистий кришталі». Правда, він був сином утомленого національною боротьбою, виснаженого і покороєного краю, він носив у грудях «серце громадянина всесвітнього». (Пориватись у небо, до зір, як М. Петренко, в християнську містику, як Гоголь, у космос, як Кибальчич, Кондратюк, Корольов — давно стало українським варіантом шукання волі на найширшому ґрунті). Але моральна наука його була виявом такої національної впертости й гідности, що вже з неї було видно, як далеко від уярмлення до «ісправлення народа». Вперто співали сліпі кобзарі, і на власному духовному утриманні був весь народ.

Тут спадає на думку закон про незнищенність духовної енергії: не можна безслідно поховати ту силу, що вулканіла Україну століттями, сходила кров'ю, вкривалась могилами, а потім знову вставала, налітала вихром і зносила тимчасові палаци нових панів та перекривала приниклі чужі голоси українською піснею.

На тих могилах буйно зійшли козацькі літописи — Величка, Грабянки, Самовидця. Вилежували, переписувались і чекали свого часу. І дивним дивом якийсь талант із згустків нашої крові й болю зіткнув «Історію Русів» — неймовірно важку і страшну повість про історичну трагедію України. Заховавшись за іменем архієпископа Кониського, безкорисний автор цієї книги, як одержимий, викопав джерело, з якого живилося українське культурне відродження. Він поклав на нього таке закляття, що кожен, хто з нього запричаститься, заражатиметься укра-

їнським болем — ідеєю автономізму і козацького республіканства, або, принаймні, куди б не йшов, обертатиметься до нього. Рилсєв, Максимович, Гребінка, Шевченко, Костомаров, Куліш, Срезневський, навіть Пушкін — усі вони зазнали, хто ідейного, хто більш естетичного впливу цієї високохудожньої правди і вигадки про Україну. Списки її передавалися з рук до рук, аж поки в 1846 році (за Миколи I) її таки видали. Очевидно, завдяки її подвійності: в основі своєї ця історія наскрізь патріотична (як лають наші доктори та кандидати історичних наук — націоналістична), а отже опозиційна: але зверхня її тенденція цілком лояльна, з московською політичною орієнтацією.

Такою подвійністю позначена свідомість усіх дошевченківських та й пізніших діячів українського відродження. Реальної політичної сили ж ні Україна, ні Польща не мала (це зрозуміли емісари революційної Франції і Наполеон, що слідами Карла XII намацували джерела українського вулкану), отже політична орієнтація могла бути лише московською. Зате органічна орієнтація, тобто справжня глибинно-підсвідома позиція — суто українська. Звичайно політична орієнтація для письменника була формальною, другорядною, навіть коли він був водночас державним чиновником.

Роздвоєння зміг подолати у собі мандрівник Сковорода, якого «світ ловив, та не впіймав», зате закріпив за ним репутацію «юродивого». А вже від Котляревського це роздвоєння тягнеться майже через усі біографії українських письменників, що висувалися у життя власними прізвищами, а в літературі жили під псевдонімами — Георгія Кониського, Геромії Галки, Амвросія Могили, Основ'яненка, Дармограя, Іродчука, Мирного, Нечуя, Граба, Українки, Вартового і т. д. Ество письменника в глибинному — і саме для нього потрібний був псевдонім. Що формальніше ставився до громадсько-політичної позиції, то легше було йому плекати в душі стихійну цільність. Гоголь, після спорадичних гострих спалахів національної свідомості («Туди, туди, в наш давній Київ — він наш, він не їхній, правда ж...»), зробив одчайдушне зусилля подолати своє ество коштом насильства над природою і логікою («Доминантой для русских, чехов, украинцев и сербов должна быть единая святыня — язык Пушкина, какою является евангелие для всех христиан»). І це насильство коштувало йому трагічного зламу і втрати творчої потенції. Шевченко перший подолав роздвоєння, одверто вступивши на послідовно патріотичний опозиційний шлях, і це йому коштувало волі й життя. Він був поетом без преси (за винятком щасливого випадку з першим «Кобзарем» та окремими творами), а офіційно був просто художником. Інші трималися в українській літературі, як той мандрівник, що зачепився над прірвою за кущ калини і життєрадісно припав до краплі меду...

І все ж якась сила, якась незрима духовна енергія тягла в українську культуру — своїх і навіть чужих. Справді, що було в тих піснях забутого і забитого в кріпацтві народу, коли вся сила, велич і краса — в Петербурзі, який манив холодним відблиском західноєвропейського

сонця? А за ними потяглися князь Цертелєв і Срезневський, професори Максимович і Метлинський (який спершу пробував заглушити своє сство, посміхаючись над спробами Костомарова писати по-українському, а потім сам став псевдонімом — Могила). Не інакше, як сама сила обірваного життя, сама вага історичної спадщини пробудила до творчої праці тих людей і водила їх помислами. Тільки нецтво могло врятувати від цього захоплення, що заводило все далі й далі.

Котляревський був першим полоненим української народної культури, і весело, з юнацьким запалом потягся до неї, спершу явно не збираючись надто далеко заходити. Тоді ще не було романтичної моди на український фолклор і він припав до нього як незіпсута, багато обдарована натура, яка могла творити на здоровому питомому ґрунті.

«Сам Котляревський не знав добре, що він творить... Він покорявся несвідомому велінню народного духа, був тільки зряддям українського світогляду». До цих слів П. Куліша пізніші літературознавці поставилися критично, не доглянувши в них глибокої істини, яка стосується до початків усякої творчості взагалі. Бути голосом народного духу і зряддям українського світогляду — це не так уже мало, і це єдино можливе, коли навколо нема не то що відповідної атмосфери, а й прикладу. Це вже по суті шлях проти течії, яка відносила інтелігенцію з рідного ґрунту в столицю, це вже глуха опозиція! Коли він почав вивчати українську мову і звичаї не для того, щоб замуміфікувати для історії «остатки исчезающего наречія, некогда звучавшего на берегах днепровских», а щоб творити народною українською мовою, то це ж було зухвальство, яке свої сприймали із захопленням, а чужі, включаючи й самого імператора, прийняли за «умную шалость».

Ніякого сенсу не було в прискіпливому ставленні, зокрема П. Куліша, до способів, які дозволяли І. Котляревському займати при цьому вигідне становище в суспільстві. Особливо, коли зважити, що — згідно з одностайним свідченням сучасників — його всі мали за людину високої порядности й чести. Котляревський з усіма тримався із великою гідністю і його добре ім'я значною мірою підтримувало авторитет його такої нечуваної творчості. Він мав хист жити з людьми і добре лагодив з високопоставленими особами, на яких йому на рідкість щастило. Хіба цього в Росії мало, щоб мати найльояльншу репутацію? Адже навіть Шевченко завдяки особистій привабливості мав найкраще поводження і захист у тих же самих Репніних, у Брюлова, пізніше в родині графа Ф. Толстого і навіть не дуже таївся із своєю творчістю, коли б не те, що жандарми одразу відкрили його найрізкіші політичні поеми.

У нас і досі силкуються писати біографію Котляревського в тому елеяному стилі, в якому автори звикли писати свої казенні автобіографії: підкреслити всі офіційно-патріотичні моменти, послабити, згладити або виправити найхарактерніші епізоди внутрішнього життя, над якими начальство могло б насупити брови, і в цілому довести позитивність особи, тобто придатність її до державної служби. Тут, звичайно, літературознавці гнучко відокремлюють особу царя (до якого треба стави-

тися вороже) від його політичної діяльності (яку треба підтримувати під нинішнім псевдонімом «любови до спільної вітчизни»).

Іронія ситуації в тому, що нам же йдеться не про влаштування Котляревського на службу, а про вияснення загадки, як він став і зумів встояти проти офіційної течії, зігнорувавши «прогресивне» колесо історії, і зважився писати українською мовою, для українського народу, про український неофіційно живий народ! Адже з такою, як ми вивчаєм з підручників, біографією автор перших трьох частин «Енеїди» міг би закінчити «Одою Куракіну» і спокійно дослужуватись на «вітчизняній службі» до чину полковника...

Велика затишна хата біля церкви, обгороджена від яру дерев'яним тиним (малюнок Т. Шевченка), — тут 1769 року народився в сім'ї якогось канцеляриста майже «дворянський» хлопчик Іван. Змалечку босими ногами він відчув землю рідної Полтави, яка була тоді ще полковим містом і на вигляд скидалася на велике село.

Ми не знаємо і не знатимемо, як перелітали через цей високий тин вісті з чорного світу, в якому dokonували гетьманську Україну. На правому березі Дніпра ще кривавились свіжі рани задушеного останнього повстанця — Коліївщини; ще чорніли свіжі могили і жевріли в очах жертви цієї трагедії — без могил. Стогоном і сумними піснями на всю Україну рознеслася лиха вість про те, як «летіла бомба з московського поля, та посеред Січі впала»; як російське військо гірше за бусурман доценту зруйнувало й пограбувало Запорозьку Січ, як у бусурменський край — під турка — подалися останні нескорені запорожці; як до Петербургу повезли трофеї — козацькі хоругви і реліквії, а на Соловки повезли восьмидесятирічного отамана Кальнишевського, який дипломатично уникав конфлікту з властями, але мусів понести кару за те, що самою своєю сутністю запорозькою, всім своїм еством був ворогом «нової вітчизни». Здалеку доносились глухі чутки про повстання Пугачова, якого ув'язнили за участю самого Суворова...

Десь на той час Іван Котляревський здобував першу грамоту в дяка — і лише згодом міг відчутти, як наслідок цих подій, гнітючу атмосферу безнадії у відгомоні сумної пісні. Батько зарання подбав, щоб син у цьому непевному світі зажив кращої долі, бо вже з десяти років записав його на службу в Новоросійську канцелярію, щоб у дванадцять років записати в послужному списку дитини вже чин канцеляриста, а у п'ятнадцять років — губернського реєстратора. Такий час настав, що треба було «бомаг» на доказ людської вартості! Ми не знаємо нічого про характер цієї служби майбутнього поета: мабуть, таки служив, а потім епізодично повертався до цієї канцелярії, бо образ державного чиновника навіки в'ївся йому в душу, як щось наймерзенніше, найнікчемніше, як покруч, як фінтик, «дурак письменний», що одцурався свого роду, мови, пісні і навіть признатися до власної матері соромиться. Така вже була служба «отечеству», що вбивала й спотворювала людську природу. Не можна було винести їй гіршого присуду,

ніж той, що його проголосив у своїй сповіді возний: «От рожденія моего расположен к добрим ділам; но за недосужностію по должности і за другими хлопотами доселі ні одного не здівав»¹.

Цілком очевидно, що Котляревський навіть не був заражений «духом часу», а твердо тримався моралі, традицій, історичних уявлень, мови і пісні свого народу. Звичайно на його очах все каламутилося, змішувалося, перевиховувалося у напрямку опоганення і знецінення української «старосвітчини», простих звичаїв і взагалі української народної душі, розкладеної на «кріпацькі душі». Котляревський ясно займав скрізь і завжди активну опозицію до новомодної пошесті й скрізь залишався собою. Щойно заснована Полтавська духовна семінарія, у якій він провчився від 1780-го дев'ять років, дала йому добрі знання латинської, французької і, очевидно, російської мови, але нових «умоначертаний» не прищепила. Павло Грабовський навчався в Харківській семінарії майже на сторіччя пізніше, але й тоді між семінаристами панувала українська мовна стихія і як тільки закінчувались лекції — слово брав український фолкльор. Тож не дивно, що в семінарії Котляревський прославився «римачем» і напевно найкраще з усіх літератур знав народну українську. Ніякого здивування по суті не викликає свідчення Стебліна-Камінського, що коли Котляревського назвали в числі п'яти кращих семінаристів відрядити до Петербурзької Олександрівської семінарії, то «не могли відшукати, тому що його не було в місті». Звичайно ж не було — і не було кому розшукати... Суто українська фігура відмови від високої чести! Але, здається, вона особливо характерна для Котляревського. Його талановитий земляк Костянтин Пузина трохи пізніше не встояв проти спокуси, його відшукали — і довелося йому марно розгубити сили й згаснути в чернечій келії. Іван Котляревський ніколи й ні на що не міняв своєї Полтави. Усе життя він умів залишатися собою і виходити з ситуації так, щоб на перехресті шляхів залишалися виразні неоясненні фігури мовчання, які можна тлумачити, як хочеш. Але при цьому треба дивитись на тонкі риси його виключно інтелегентного обличчя, сповненого задуми й гідности.

Перша фігура — незакінчена семінарія. Вона йому, очевидно, просто набридла і не могла вже більше нічого дати, крім непотрібної атестації. До казенної словесности в семінарії веселий і дотепний юнак, очевидно, ставився приблизно так, як Михайло Чупрун до пісень москаля-чарівника, який наполягав: «Да спой-ка ты, хохлач, хотя одну русскую песню...»

«— Вашу? А яку? Може, соколика або кукушечку? Може, лапушку або кумушку? Може, рукавичку або підпоясочку? Убирайся з своїми піснями! Правду сказати, есть що і переймати...»

І пішов «пан Іван» на Полтавщину домашнім учителем, і став там вивчати та записувати рідну словесність, не минаючи нагоди й самому

¹) А наші благонаміренні земляки і досі відкладають всі добрі діла саме на той час, коли схоплять високі ступені і «должности», — Є. С.

погратися на забавах та вечорницях з хлопцями й дівчатами. Простувата щирість господарів для його віку, мабуть, не була обтяжливою:

». . . Пристроїв скрипку, приловчився, пічкакатою без смичка торкнув струну і заспівав . . . Повік не забуду . . . От наче все серденько розмгло, плаче сльозою, плаче й співає:

Ой бачиться, не журюся, в тугу не вдаюся,
А як вийду за ворота, од вітру хилюся . . .

Не видержав дядюшка, глянув разів два на ключницю, кліпнув очима й зарідав, як мала дитина.

— Важко, — каже, — дуже важко, пан Іван! Цілуй мене, каторжний! Важко, що хочеш роби, що знаєш, проси од мене, а я вже не пущу тебе од себе. Учи моїх сиріт-хлопчиків, утішай мене, і от тобі панське слово — життям не поскучаєш! З цього часу пан Герасим С-кий дає вам, пане Котляревський, стіл і тридцять мідних гривень у місяць! . . .«

Все ж непевним ґрунтом була ця патріархальна і сантиментальна атмосфера серед панів, саме підбадьорених «жалуваними грамотами» і «височайшими указами». Вони стали входити в смак влади, розбещувалися, «людям льюти не давали і ставили їх за скотів».

«Пан Іван» про всякий випадок заручився свідоцтвом про дворянство та поновив запис у послужному списку . . . Згодом він усе ж таки перейшов на військову службу: паперовим дворянством без служби не проживеш . . . Карабінерський сіверський полк привабив тим, що залишався на Полтавщині й колись був усе ж таки козацьким полком, а тепер став наче перевернутий, переіначений і поверхово ніби перученим на нові команди: «стой! не шевелись!» Очевидно, було це і смішно, і сумно . . .

«Енеїду» Котляревський почав писати десь під час свого учительвання. То була весна молодих творчих сил і справжня оргія слова! Відчувається тут перший хміль захоплення легким, дотепним, вільним словом, поезією звичаїв і побуту, коли кожен звук і образ іскриться. Відчувається, що поет купався у цій стихії благословенної Полтавщини, як бджола в пилку в пору весняного цвіту і розкішно струшував тільки цей золотий пилко. Реальний світ, чорний світ був десь далеко, трохи в сумній пісні, може в тихо-сумних розмовах, але хвилини за «Енеїдою» — то був час, коли існував тільки цей соняшний вулик. У цій священодії Котляревський був справді «інструментом народного світогляду» і стихійно наповнював цим нектаром рамки Вергілієвої «Енеїди» — великі й незграбні, на чужий кшталт. Зате тільки стільники були наповнені вщерть!

Автор був настільки в полоні української рукописної традиції, що йому й на думку не спало пробувати друкувати свій твір. Він розходився з блискавичною швидкістю серед різних верств української суспільності і припадав до смаку як тим, що хотіли розважатися гумором, так і тим, що почули, нарешті, людське правдиве слово на свій захист:

Мужича правда есть колюча,
а панська на всі боки гнуча.

Здається, «Енеїда» мала чарівну силу духовно єднати порізаних і духовно відчужених земляків щирою людською усмішкою, спонукала заглядати один одному в вічі і впізнавати себе справжнього під чужим казенним мундиром. Поміщик, земляк, Парпура не втримався, щоб її не надрукувати власним коштом, і щаслива ця дата — 1798 рік — відкрила нову сторінку в історії української культури.

Крім загального національного духу, була в «Енеїді», свідомо чи підсвідомо, закодована вже з перших рядків, — запорозька історія. Про неї вже навчилися мовчати, а тепер, у книжці, кожен мовчки розумів як свій заглушений голос, своє рідне тепло, виспіване на запорозький лад... У всякому разі, коли капітан Котляревський із військовим дорученням пробирався через Дунай, він не обминув нагоди зустрітися там з запорозькими вигнанцями, а вони, дізнавшись, що то він скомпонував «Енеїду», одразу визнали його своїм і навіть запрошували до себе за старшого. Швидко після цього, в 1807 році, Котляревського позбавили посади адъютанта при командирі корпусу і раптом закинули за межі України — аж до Псковського полку в Литву. Він, зрозуміло, подав у відставку... Очевидно, не в інтересах його було проголошувати причини.

Наші біографи нестримно нагнітають Котляревському «патріотичне піднесення» у 1812 році з того самого козака, з якого одному мемуаристові навіяло казенний сон, що Котляревський нібито «силою простого малоросійського слова, обращенного к козакам, совершает образцовые подвиги храбрости».

Під лиху й непевну годину в російського імператора і справді раптом прокинулася повага до «малоросійських» національних традицій та потоптаної справедливості, і він узявся за демократизацію та організацію козацьких полків, наче забувши, що вони «раз і назавжди» зліквідовані.

Відставний штабскапітан не виявив того ентузіазму, якого від нього вимагають наші майстри чистої біографії: «Твердо уповаю на уверение вашего сиятельства, — наполегливо нагадує Котляревський у доповідній записці Лобанову-Ростовському, — что я только употреблен Вами до сформирования полка, а не для служения в оном», — і висуває десяток причин... Вперто замовчуючи це місце, майстри з радістю цитують далі з доповідної губернаторові: «Большою частью вступают в казаки с удовольствием, охотностию и без малейшего уныния», — і видають це за патріотичне піднесення! Тим часом Котляревський жодного фальшивого слова не говорить про «вітчизняний патріотизм», зате дає картину, яка говорить сама за себе: «Многие явились без положенных рубах, сапогов, серых шаровар, в старых изношенных кафтанах, без платков для шеи, седла без потников, арчаки ломанные... даже узды с пеньковыми поводями; казаков большая часть без ладунок, без сабель».

Словом, «обірівані, як гиря, ланці» — чудове доповнення до «Енеїди»; — але сповнені ілюзій, що, нарешті, спекаються кріпацтва... І вже без сумніву окрилені надією, що все ж таки знову повертаються козацькі полки.

Всю свою історію українці чекали вирішальних змін: Хто зна, чи тут не сподівалися вони потаємно, що Наполеон задушить царизм, розвалить тюрму — імперію, зліквідує кріпацтво. Адже вся Польща сподівалася на визволення від Франції! Не треба забувати, що вірнопідданість на Україні щойно почала прищеплюватися, і то лише зверхньо, тоді як увялення, традиції і всі «прежние умоначертания» залишалися старими, ближчими до польського ладу. Тим часом царський режим досі нічого не приніс Україні, крім руїни, грубої сваволі, безперервних езекуцій та захочень кнутом, придушень, панщини й подушного. А купити «малоросів» можна було лише обіцянками козацьких вольностей: в імператорському портфелі була величезна колекція заяв і «прошеній малоросійського шляхетства» саме на цю тему.

Звичайно, «просто малоросійське слово» було дешеве і на нього завжди був попит, судячи вже хоча б із появи в Петербурзі в 1807 році отакої книжечки: «Дух россиян, или сердечные чувства сибирскаго плавильнаго мастера Усердова и запорожскаго козака (sic!) Твердовскаго, изображенныя стихами по случаю победы, одержанной над Бонапартием 14 декабря 1806 года». Далі посипалися «патріотичні» оди та все «знизу» — від «трудящих» — «Козацька пісня про Бонапарта», «Ода малоросійського простолюдина на случай военных действий при нашествии французов» — всі на один кшталт, так наче їх мали зачитувати перед мікрофоном!

Це й була та липка «котляревщина», що брудносірою тінню приставала до високого імени поета; усяка лакейська безрадність, грубо наслідуючи «Енеїду», по суті пародіювала її народний гумор, простоту зводила на примітивне варнякання «під малороса».

Жодним словом штабскапітан Котляревський не відгукнувся на «патріотичні замовлення»! Дивовижна то була річ — патріотичний «дух россиян» з уст малороса. У ньому стільки грубого лакейства й запобігливості «перед москалем» та його силою, що на кожному кроці впадає в око тон слуги, що осторонь підлецується до москаля і гудить француза, ніби все тримаючи у підсвідомості колишню розплату за співчуття шведам... «Ні, ти москаля не здуриш» — простодушно ділиться у своїй «Оді малоросійського простолюдина» П. Данилевський із французьким імператором досвідом своїх впертих предків, які, заклинаючи трагічною тінню Мазепи, заповідали йому:

Є в нас батько, цар ясніший:
Він для нас найпредобріший.

З усього їхнього морального реквізиту він зберіг простосердність і невисоку віру в те, що чистосердечне каяття пом'якшує кару:

Лучше руським поклонися
Та й забудь більш воювать,
Кинь ти всі твої затії,
Поклонись царю Росії,
Лучче здайся йому у плін.

Зрештою, в казенно-войовничому тоні «малорос» ненароком признається, що — підтримуючи Москву — стоїть осторонь і тільки задержувато під'юджує Бонапарта:

Ось ходи лиш ще до наських,
З'їж гостинчиків козацьких.

У свідомості українців тої пори автономістичні уявлення часів Гетьманщини були ще такими органічними, що навіть найвірнопідданіші не засвоїли нових «умоначертаний» про неділиму єдність. Лише у велику війну вони прокидалися з глибокого провінційного сну і белькотіли спросоння:

Як се, братці, прилучилось?
Чутно, француз к нам зайшов?
Що се дурневі зробилось?
Й ще він лиха не найшов?
... Геть, нікчемний, убирайся,
Це не німці — москалі...

Оце й були в основному всі «мысли украинского жителя о нашествии французов».

Пушкінові в столиці згодом ще дозволялося писати романтичні дво-значності на честь Наполеона (європейська мода була всемогутньою), щоб потім на належній «державній мові» заатакувати Європу, як «клеветников России». Але з лакейської допускався лише войовничий патріотизм з певним присмаком — «під народ».

Зате не спросоння заворушився український простолюди під впливом нашествия «нових ляхів», що зібрались у «Москві-граді», у засідальному місці:

Ой коли б же нам, пани сенатори, у них вольность одібрати,
То — будем ми і потомки наші в їх Отчизні поживати...

Такою ж мовою заговорив згадуваний вже поет Костянтин Пузина в «Оді — малороссийский крестьянин».

Що за ярміс такий!
... що нас всі нехтують і за посміття мають...
... За що ж це, хлопці, так, що брат глузує з брата,
Що той, хто дужчий з нас, у пику б'є цього...
... Що ми белькочемо так сквапно по-французьки,
Що по-московському ми цвенькаєм — по-руськи...

Оце був справжній голос народу, коли упало на голову кріпацтво і та клясова боротьба, яку сплянували пани-сенатори для порізнення козацької нації на взаємно ворожі табори — українських панів, українських селян-козаків, українських кріпаків, і все це, зрозуміло, під наглядом та керівництвом російських держиморд. Тут автор не апелює до царя, а тільки до людського сумління:

Хіба ж ми нелюди, хіба які звіряки,
Хіба і Бога ми не маєм в животі!..

І цей голос актуальний і донині. Коли наші компілятори убогих посібників та підручників, ігноруючи його, дослухаються лише голосу кон'юнктури, то їм цілком досить абстрактної сучасної формули про «дружбу двох братніх народів». Вони не завдають собі труда уявити хоча б якийсь прояв «дружби» двох коней, загнаних в одній упряжі, коли одному з них, вже об'їждженому, дозволено кусатися, а другий тільки прикидається свійським і ніяк не звекає до режиму подвійного батога. Досить осмислення слів «гніт», «руйнування», «повстання», «ліквідація», «колонізація», «кріпацтво» — слів, які вживають самі вчені автори, щоб зрозуміти страшну трагедію цього необ'їждженого коня. Кожну військову кампанію йому вчувався дух волі і снилася нагода вирватися з упряжки на волю, де тільки й можлива якась дружба та братання... У війну з Туреччиною 1806 року вмить утворювалось «Усть-Дунайське Буджацьке військо» — і цілі села знімались зі своїх місць та потяглися за цією примарою волі. Довелось після кампанії скасувати цю нещасну «Січ», придушувати повстання, гасити «занепокоєння, непокірність і втечі в Молдавію».

Бог зна, про що думав Котляревський у цей тривожний час, всіляко пояснюючи начальству, що ніяк не може покинути своєї Полтави і своєї старої матері... Адже їздив недавно ще його земляк-патріот умовити пруського короля Фрідріха II, щоб той пішов війною на Росію, розраховуючи на повстання України... Був це той самий Василь Капніст, якого ми знаємо нині як російського письменника-сатирика (автора «Оди на рабство» і «Ябеды»). Він заснував у Полтаві «Дім для виховання бідних дворян», де Котляревський продовжував у його провітньому душі працю, епізодично виконуючи губернаторські військові доручення.

Настало багато змін у свідомості всієї суспільності й у світогляді поета. Російська армія вернулася з Європи духовно побороною і роззброєною, ідейно розкладеною, зараженою республіканськими ідеями. У повітрі носилася конечність соціальних і національних реформ у напрямку демократизації режиму.

Для живої свідомої частини української суспільності в такій атмосфері настав час вивільнення закованих у мовчання, витіснених, загнаних у підсвідоме потаємних дум і сподівань. Сама Україна стала коліскою таємних товариств та об'єднань, що вели до повстання на

Сенатській площі. Коли ще 1807 року українського дворянина Василя Лукашевича повезли до Петербургу на сповідь і покуту за тост чи то за французьку республіку, чи то за Наполеона, то не тому, що в Росії прихильники Наполеона були такою вже рідкістю, а тому, що в українських умовах цей тост був «мазепинським», і Лукашевича звинувачували у сепаратизмі... Згодом навколо Лукашевича організувалося «малоросійське товариство», тісно зв'язане з «польським патріотичним товариством» і «північним товариством» — з українських та російських дворян.

Усіх цих людей, попри всю розбіжність їхніх переконань і поглядів, єднано високе розуміння чести, свободи, людської національної гідності. Про їхнє ставлення до ідеї української соціальної і національної свободи важко судити з тих свідчень, які вони давали жандармам на процесі 1826 року. Але не може бути сумнівів про погляди у цьому питанні російського поета-декабриста Рилєєва, який звеличував трагічний образ Мазепиноного послідовника у своїй поемі «Войнаровский». Щонайменше із співчуттям ставився до цієї ідеї правитель канцелярії малоросійського губернатора кн. Рєпніна Михайло Новиков — головний інспіратор таємних товариств.

Зрештою, сам князь Рєпнін, брат декабриста Волконського і родич останнього гетьмана Розумовського (колишній віцекороль Саксонії!), звинувачувався в українському сепаратизмі — і не випадково. Це ж він замовив Бантиш-Каменському і на власні кошти видав у 1822 році «Историю Малой России», сповнену, коли вірити нашим історикам, «поміщицько-націоналістичних тенденцій». Він пригорнув Котляревського, призначив його директором театру і замовляв йому п'єси. Потім він обіймав, як сина, молодого автора «Сну»... Звичайно, важко запідозрити цього висококультурного російського аристократа і водночас демократа в антиросійських тенденціях: просто, він розумів поняття свободи на рівні своєї культури і порядности, знав, поважав історію і сучасні настрої українського народу, навіть із самим Миколою говорив підозрілою мовою: «Малороссийские крестьяне поработены происками царедворцев и малороссийских старшин, пожертвовавших счастием Родины (!) для своих выгод». То, звичайно! — він схилився до автономізму, чи федералізму, чи сепаратизму, тільки не до централізму і деспотизму, за що був позбавлений всіх милостей царських.

У жандармському списку членів сепаратного «малоросійського товариства» було, звичайно ж, ім'я Івана Котляревського.

Для судового переслідування не було, правда, достатніх матеріалів. Але нашим біографам Котляревського це завдає найбільших клопотів. З одного боку, зі списку його не вилучиш!.. З другого боку, треба його ж протиставляти В. Лукашевичеві, щоб показати школярам, як треба вчитись у Котляревського «загальноросійського патріотизму»...

Щоб зарадити цьому лихові, мусимо нагадати, як М. Костомаров, збиваючись од постійних звинувачень у сепаратизмі, цілком слушно доводив, що це суто поліцейська термінологія. Вона була потрібна

ідеологам російської імперії, які так надійно закопали статті Переяславської угоди, що вже не визнавали українського народу за окрему націю, української мови за самостійну й рівноправну мову і вважали для українців обов'язковим загальноросійський патріотизм. Вони були послідовні: визнання народу веде до визнання його права на свободу й незалежність від будь-якої країни — навіть від Росії. Вони лякали звинуваченням у сепаратизмі, хоча письменник, навіть такий, як Шевченко, у сфері своєї творчості цілком обходився самим поняттям патріотичної любови, оскільки перед ним ніколи не стояло питання практично вирішувати долю свого народу. Костомаров слушно відхилив цю невластиву діячам культури термінологію. А жандарми логічно її нав'язували.

Але, навіщо битися над цим питанням у країні, де український народ визнаний суверенною нацією, яка навіть має конституційне право на відокремлення, тобто має узаконений сепаратизм? Навіщо зараз «захистити» І. Котляревського, ба навіть Шевченка, від цієї легалізованої і узаконеної ідеї? Не інакше, як в ім'я найсучаснішого ізму — сервілізму!

Стихійне у Котляревського почуття українського патріотизму ставало дедалі більше усвідомленим і виразним. У міру того в «Енеїді» з'являлись елегійні й героїчні ноти, а ватага троянців щораз більше перетворювалася на запорозьке військо. Але Котляревський не тільки «до жалю не мастак» — він не мастак до декларацій. Найсвятіші його почуття ховались у глибині грудей, зігрівали й одушевлювали його образи. І гумор, і сатира Котляревського проходять на тонкій грані, за якою причаїлось легке юродство і важка соціальна алегорія. За характером сюжетних ситуацій автор впадав у різкий тон, але з такою ризиковано-широкою гумористичною гамою він увесь час усе ж втримується на цій слизкій грані. Тільки великим талантам властиве таке чуття міри й такту. В авторові «Енеїди» скрізь присутній співець Наталки-Полтавки, часом надто молодий і трохи легковажно безтурботний, але завжди шляхетний.

Щождо соціальної алегорії, то її в «Енеїді» не менше, ніж у найкращих сучасних фантастичних повістях. Котляревського, здається, ніколи не звинувачували в сатирі на самодержаний Олімп, але важко повірити, щоб такі образи не були темно-прицільними:

Коли Юпітер ненароком
З Олімпа глянув і на нас...

Або:

В се врем'я в рай боги зібрались
К Зевесу в гості на обід,
Пили там, їли, забавлялись,
Забувши наших людських бід.

А вже народні біди виступають тут зовсім неприховано. Так і уявляється, як ми, насильно вибиті з колії європейського поступу, спинилися на заклятому острові, де панувала цариця, «люта чарівниця і дуже

злая до людей». Володіла вона єдиним хистом — обертання людей на звірів. Всі народи в атмосфері цього царського острова, як у тюремній клітці, втрачають людську подобу і стають то псами, то лисицями, то козлами, то навпаки... Найтяжча доля, звичайно, українцям!

Пропали! Як Сірко на базарі!
Готовте шиї до ярма,
По нашому хохлацькому строю
Не будеш цапом, ні козою,
А вже запевне що волом...

І все це весело, в національному стилі сумовитої посмішки над самим собою — «з нещастям тісно пообтершись, біду стрічати мов шутя». А хіба це не з уроків української історії батько Анхіз віщує і зичить своєму Енеєві «розплодити великий і завзятий рід», «жити та поживати», але *застерігає*, що щастя троянців триватиме доти, —

Покіль не будуть цілувати
Ноги чиеїсь постолоа...

Якщо все це писалося підсвідомо, підсвідомість Котляревського була нельоальною.

За великими строфами поеми можна відфільтрувати й елегійні образи неперехідного значення, як ось постане жінки:

Ніхто з якою не любився,
Не женижавсь, не жартував.
Ох, скільки муз таких на світі!
У всякім городі, в повіті!
Укрили б зверху вниз Парнас!

Вже тоді —

У тому царстві, де Юпітер
У правді твердий так, як дуб!

Надзвичайно проста і легка, «Енеїда» водночас залишається твором завжди проблематичним. Молодий Шевченко прийняв її цілком. А вже перед засланням вона йому здавалась «все ж таки сміховиною на московський кшталт». Бурлеск відштовхував усіх наших максималістів.

Найчорнішу тінь на Котляревського кинули його епігони. У 19 столітті стриманість у ставленні до Котляревського з'явилася через те, що його стали сприймати скрізь призму котляревщини — поширеного в той час недоумкуватого варнякання, нерозумного грубого сміху, дешевого літературного штампу, щоб змішати українською мовою в ролі недорікуватого паяца, який розважає навіть не короля, а просто юрбу міщан. Несмак, графоманія, обивательський примітивізм, зубоскальство знайшли в цьому малоросіянстві тривкий притулок і надійний хліб. Уряд ніколи не чинив перешкод малоросіянству найнижчого гатунку, навпаки, найдипломатичніші шовіністи охоче дозволяли

черствим малоросійським зубоскалам убивати молоду українську літературу.

Ось чому через усю другу половину 19 століття найкращі українські поети, драматурги і артисти проносять ідею нещадної боротьби проти профанації української культури, проти того, щоб представляли її люди малокультурні, у яких за душею лише »три торби сміху«. Все молоде, живе і здорове, тримаючись від них поодаль, за каторжних умов розвитку української культури відвертається від усього українського раніше, ніж устигне розгледіти в цій культурі явища найвищої проби і неповторно національної величі.

Зараз ця боротьба нібито втихла. Зовсім не тому, що з малоросіянством покінчено. Навпаки, малоросіянство і »котляревщина« розмножились у різних жанрах і чудово розрослись у затхлому повітрі під низькою стелею. Особливо у тридцяті-п'ятдесяті роки. Цю тенденцію можна прослідкувати на інтелектуальній ентропії гумору Остапа Вишні. На еволюції перчанської самоцензурної сатири. На сучасному феномені »Тарапуньки«, який гнучко і »общепонятно« розважає куцою і впертого Штепселя. На зливі гумористичних писань, »національний характер« яких сторонні люди ототожнюють із малокультурністю і замшілим примітивізмом, позбавленим елементарної основи гумору — дотепу, зблисків тонкого спостережливого розуму.

Те, що якийсь дрібноперчанський твір має попит серед певних верств суспільства, ще зовсім не виправдує його. Століття неволі і національних поневірянь виробили тип українського обивателя, який сам себе називає зневажливим прізвиськом »хохол«, промовляючи: »Хоч горшком назви, тільки в піч не сажай«. І він теж має якийсь стосунок до тих прадідів, що в вогонь ішли за честь свого імені. Він має свою етику і мораль, свій гумор, свої приказки і пісні. Уся низькопробна, дрібнокорислива, обачлива, легкодуха і балаганна частка нашого фолкльору вироблена ним і належить йому — хохлові, якому б добре тільки поїсти й випити, хохлові, з якого росте ситий самовдоволений »торжествуючий хам«, який уникає вериг честі й обов'язку, а тому й духу українського не зноситиме. Але після обіду його тягне на бурлеск, грубий і нехитрий регіт над усім (крім власті), і на той шлях, де можна все потоптати і на всьому самостверджуватися без розбору.

На прикладі сучасної »котляревщини« вже цілком очевидно, що вона розмножується самосівом на вітрах часу, а зовсім не йде від кореня Івана Котляревського. Для нас »Енеїда« — твір живий, але значною мірою вже історико-літературного значення. Вона, особливо в надто вільно ілюстрованому виданні, користується нині величезним попитом, і в цьому є щось приємне з гірким присмаком. Нашим школярам і досі наші »перевидані і доповнені« підручники не в силі вияснити своєю сукожною мовою, що ж це таке ця бурлескна трагедія і чому від неї починається нова доба українського письменства. Мабуть, такі »Енеїду« кожен мусить відкривати собі сам у відповідності до рівня своєї культури, самосвідомості й обізнаності з клясичними джерелами.

Нині легко зрозуміти гіркий погляд Куліша на цей багатозначний твір, сприйнятий у єдності з тим підозрілим букетом, що має особливий нахил горнутися до Котляревського і профанувати звучання його імени. Але є в цьому погляді плідний імунітет проти прірв — бурлеску і сантиментальності, — у які скочується наша література в той час, коли не може триматися на рівні високого лету.

Зараз нам хочеться схопити звук цього імени і ствердити, що воно має тонкий тембр і дає шляхетний резонанс: обличчя Івана Котляревського світиться веселим сміхом, за яким скрізь відчувається органічно високе почуття людської гідності.

Вихваляючи три твори Котляревського, ми залюбки зводимо мову на талант поета. Але, щоб бути зачинателем нової української літератури — мало самого таланту: треба мати український хребет. Той хребет, який крізь усі лихоліття й катастрофи знову й знову випрямляється і утверджує вільне людське право — *бути собою*.

Котляревський мав винятковий вплив на своїх сучасників і на українську суспільність вже півтора століття не завдяки самому талантові й майстерності. І в «Енеїді», і особливо в «Наталці Полтавці» та «Москалеві-Чарівнику» він утвердив *високе почуття гідності*, людської і національної гідності, без чого не можна було б і думати про відродження культури пригнобленого й колонізованого краю.

Це розвинене почуття стало хребтом нової української літератури, що в більшій чи менш гострій, одвертій формі завжди послідовно обстоювала добру славу і честь українського імени. Вона боронила це ім'я від безкарно-самовладного чиновництва, що задавало хамський тон і офіційну моду ставитися до українського народу як до тяглої сили, угноєння і ферменту для побудови російської імперії.

Цей тон був настільки самовпевнений, що на твори Котляревського навіть не дивилися серйозно, як на зародження нової крамолі. Тим більшої сили духу потрібно було письменникові, щоб спокійно, наче нічого не помітивши, прокладати нову дорогу. На вічні закиди вічно начальствующого міщанина: «Ета ешто по-чухонскі, зачем печатать, когда нікто не розуміє!» — добрий Квітка-Основ'яненко відповідав: «Тривайте бо панове... є ще на світі православне християнство, що вміє і любить по-нашому. Не усе ж для москалів». Може б Котляревський, судячи з нюансів у його творах, відповідав суворіше і радикальніше. Він ніби не був в опозиції до режиму — він про це мовчав. Але жив настільки органічно народним духом і настільки формально приймав нові форми життя та державні ідеї, що вони не позначалися на його творах. Це була єдино можлива на той час уперта стихійна опозиція в сковородинському дусі.

Тим-то й потяглося до слова Івана Котляревського все живе, що принишкло і наче тільки чекало такого слова.

»Писання Котляревського задля їх глибокої національності, простоти і при тім загально-людської доступності й зрозумілості не могли

лишитися без впливу на відродження українсько-руського духу не тільки на Україні, але і в Галичині» (Франко).

Струмувала в цьому слові жива рабська кров і жива сила, що не знає мертвих пут. Ідеться нам зараз не про те, щоб за всяку ціну довести високу національно-політичну свідомість Котляревського — від цього його місце в українській літературі не зміниться. Ми знаємо приклади, коли національна підсвідомість чи навіть національна і політична індіферентність, скажімо, в особі Гете, дала найсильнішого виразника німецького духу. Понад хмурість історичного моменту, понад мінливістю обставин і подій Котляревський сягнув живого струменя, в якому пульсувало духовне життя народу, — і весело засміявся. Про відлуння його слова справді можна сказати: «З легкої руки Котляревського...»

Котляревський був щедрим батьком, що оддає дитині найкращі свої соки й оберігає її життя, і все ж не знає, якою буде його дитина і чи взагалі відкриється для неї місце в непевному світі.

Зі своїм запорозьким бурлацтвом він самовільно влетів у метушливий світ олімпійських маскарадів, його сміх розітнувся голосною луною і наче задихнувся без повітря. Минали довгі роки мовчання, і аж в добу шукань і надій Котляревський наче народився вдруге. На другому диханні він пише свою «Наталку», «Москаля-Чарівника», закінчує «Енеїду», і здається, в ці післявоєнні роки ілюзорної весни та духовного розкріпачення він починає відчувати ґрунт під ногами і сам здобувається на те, щоб творити духовну атмосферу.

Але той великий спалах його погас у великому чаду, коли навколо почали гасити й ховати всі ознаки пробудження (навіть ховали значки про колишню приналежність до «біблійного товариства»). Котляревський не відступився, але болісно зав'яв...

Для відродження української культури змісту було не досить ні в «Енеїді», ні в «Наталці-Полтавці» та «Москалеві-Чарівникові». Але було щось у цих творах глибше за суму складених у них ідей та образів — була в них розворушена та щиро-народна стихія, оця національна безперервність духу, що вічно несе у собі початок і не вичерпується. Коли «на важких терезах вже хиталась доля України» (М. Вороний), ці твори утвердили наше право жити саме своєю народною українською мовою. Вона так заяснила своєю неповторною вродою, що самоствердження було самозрозумілим. Народною мовою відкрилась нова історична грань і головне досі незаймане джерело нашого культурного розвитку.

«Енеїда» визначила одну з найхарактерніших артерій нашої літератури — двозначний гумор, що дедалі підноситься до сатиричного осмислення та духового подолання грубих нездоланих сил, що стоять над українським народом і проти нього. Добра, здорова галузь цієї артерії виливається в Шевченківську соціальну сатиру — сміх безоглядної боротьби. Квола галузь її у нас розростається на ріці часу і влаштовується, як «актор-кріпак в театрі у панів: непевні жарти тне, сміється через силу, поклонами спиняє панський гнів...» (Л. Українка).

Другою артерією від Котляревського пішов в українську літературу етнографічний реалізм. З одного боку, він дав пишну гілку неповторного національного забарвлення. Але ця гілка не вельми обтяжена плодами і потроху в провінційній глушині стала вона обростати дичкою, завжди буйно зеленою і дикою, і це стало другим боком цього етнографічного реалізму. Під доглядом доброго господаря він служить для прищеплення найактуальніших і наймодерніших гілок.

Основною артерією від п'єс Котляревського пішла в українську літературу добра традиція народности, що розрослась в органічно цільну систему поглядів на народ у його фізичних, духовних і моральних потенціях, як на диво здорову, надійну, гідну шани й любови силу, яка протистоїть розкладовій силі загнилих і змертвілих на службі режимові. Ця віра в народ стала головним джерелом, навіть своєрідною моральною нормою українського письменника, якому наче заказано всілякі вияви інтелігентських реzigнацій. Підозріло звучало б для цього «співчуття народові», а вже зовсім дико вражав тон Белінського, не лише в грубій лайці його на адресу Шевченка й Куліша («фамилия какая свинская»), а й у ділових його міркуваннях про «дубоватість крестьянского ума» та тверезих резонах про мужика, який і з панського палацу зробить хлів.

Наша література по-своєму виідеалізує народ, але не зверху і здалеку, а зсередини: вона підносить із глибини його душі перли, вибирає з його гущі обдарованих душевною красою й силою, вивищує їх і досліджує їхню долю серед сірих, стертих, скалічених і прибитих убогістю буднів українського життя. Вже Котляревський ніяк не вкладається в схоластичну форму чорно-білої аналізи: кожен персонаж його терпилихівським шляхом несе те, що дало йому життя. І навіть Возний десь у собі затаїв природну схильність до добра та зберіг здоровий людський глузд, правда, перекручено змодернізований, як пісня Сковороди у світі, «де всякого манить к наживі свій біс». Навіть знахабнілий на царській службі москаль зберігає людське чуття справедливості і якесь поняття про чесність. Але характерно, що Котляревському і на думку не спало шукати моральних арбітрів та всіляких «Правдіних» серед освічених дворянських верств — Наталка з простого і чесного роду у нього стоїть найвище.

Захоплені сліпою грою в пріоритети, ми й досі полюбаємо хвалитися, що українська література в особі Котляревського та Квітки раніше за російську спостерігла, що під селянською свиткою б'ється гаряче людське серце. Наївна пиха! Якщо російському письменникові справді треба було відкривати ту істину і пробивати крізь непрохідні верстви, то український письменник лише засвідчував, що він ще того не забув. Бо хіба козацька революція 17 стол. не живилася гордим хлопським переконанням, що тільки в простого народу людське серце і живе сумління, а пани — чужі, черстві й бездушні, словом — «собача кров?» З цієї моралі, з цього втіленого у фолкльорі світогляду і пішла

нова українська література, яка вже знизу підносилась до європейських віянь. Російська, навпаки, довго і важко пробивалась під тягарем »чужовластя мод« до простого і щирого слова, хто зна скільки це тривало б, якби не український фермент (Гоголь — у літературі, Щепкін — у театрі) — адже період її не випадково називається »гоголівським«.

Українська верхня шляхетська верства »сама себе звоувала«, самознищилась у часи руїни, виродилась у часи колонізації і не дала ніяких власних плодів. Усе, що було в ній живе, перейняло народну мораль і світогляд, і лише так підносилося до вершин Лесі Українки.

Якою ж мірою Котляревський був виразником самобутности українського духу і наскільки саме від нього упало в землю зерно відродження?! Бо справді, коли б українська література засновувалася на принципі наслідування російської — вона була б навіки приречена вегетувати побічною гілкою від чужого кореня і служити для »домашнього вжитку« тим, хто ще не навчився по-російськи. Однак ні в кого навіть не було сумніву в тому, що Котляревський — органічно українського походження з того багатого народно-поетичного коріння, яке не знає собі суперників у слов'янському світі. Гоголь, Капніст, Гнідич, Рубан, Гребінка, Нарідний, Погорільський, а з ним ціла плеяда художників та артистів — все це гілки, що на російському культурному полі живилось соками з українського кореня. З деяких творів цих земляків та французьких і латинських книг складалася вся бібліотека Івана Котляревського. Він, без сумніву, був породженням стихійного козацького духу — незалежного, самодостатнього і необмеженого, а тому в юнацтві стихійно взявся малювати запорожців.

Зараз можна пожаліти стосів списаного паперу про стосунки Котляревського до Осіпова — це по суті лише добре одшліфований деталь із мало вивченої психології його творчости. Навіщо ворушити мертвих, від яких на помості добрих намірів залишився лише почесний хрест, позначений відблиском слави Котляревського?

Зате й досі десь наче непомітно лежить той факт, що більш біля колиськи нової української літератури були вічно свіжі джерела — римські клясики, яких у нас тоді знали, читали в оригіналах, а бурсаки-семінаристи мали звичай перелицьовувати та пересаджувати їх на український ґрунт. Від цього перелицьовування до художнього перекладу залишався один крок. Однак ця традиція триматися джерел у нас, попри всі зусилля окремих авторів, перевелася настільки, що через півтора століття »неоклясики« мусіли знову прочищати їх і закликати до них своїх сучасників. Котляревський, без сумніву, виробив смак і чуття міри на цих джерелах... У »Енеїді« ще немає вибору нарівні найвищих мистецьких критеріїв... »Стати на шведську моголу« і писати, »як од старих чував« — це ще не найбільша висота, але безсумнівно *перша і своя*. Це своє у нього спокійно утвержене скрізь... інколи із спеціальним акцентом. Впливи, головним чином через російських солдатів, ішли на Україну, і Котляревський не проминув нагоди на них відгукнутися. Троянці у нього співають

Козацьких, гарних, запорозьких,
А які знали, то московських
Вигадували бриденьок.

Автономність національного духу була в Котляревського стихійно сильною, і він захищав її, не зупиняючись навіть перед проблематичністю приказки: «З москалем знайся, а камінь за пазухою держи». Чупрун носив такі речі на похваті, і його льюальність не пішла далі похвальби, що й наших тепер у столиці багато, в сенаті, по міністерствах, та й то лише для того, щоб втерти нахабному служивому носа.

У відстоюванні національної гідності, культурної незалежності й гордості Іван Котляревський завжди послідовний і, з його інтелігентною делікатністю, навіть несподівано різкий. У веселій стихії нашого національного самовисміювання, приплетеного з самозвеличуванням і, зрештою, бурлацького розважання, в «Енеїді» такі моменти раптом звучать, як натягнута струна, як голос вартового на січовій вежі над загуляним товариством.

Котляревського «одинокое гніздечко на калині» виплекало дещо інфантільний, але здоровий організм, у якого закладено виразний характер. Обтяжений різностильовими нашаруваннями, заглиблений по шию у самостійні багатства ніколи не культивованої ниви, позбавлений творчої атмосфери навколо себе, він все ж кинув у землю здорове зерно відродження української культури.

Під тягарем обставин поет був задумливо сумний, як український поет. «Коли ж ми дочекаємося історичного опису України, її гідного?» — говорив він Срезневському. «Тепер неможливо», — відповідав чи то Срезневський, чи то сам Котляревський.

«Тепер неможливо» — повторюємо на двосторіччя з дня народження Котляревського, уквітчане пишними гірляндами «котляревщини».

За той час «чимало літ перевернулось, води чимало утекло». Івана Котляревського давно стали «повністю» видавати, публікувати про нього скупі спогади — чомусь скорочені, давно стали його засиджувати мухами «котляревщини», звинувачувати і применшувати, виправдовувати і звеличувати батьком, основоположником, зачинателем нової української літератури, першою ластівкою відродження української національної культури. Потім йому першому з українських поетів поставили пам'ятник і освятили ювілеєм.

Незалежно від того, коли і як це робилося, від його імені завжди віяло тихим теплом і особливою симпатією, і життєдайну силу випромінювали його ненабридливі три твори, варті тридцятьох. І завжди автор веселої «Енеїди» здавався таким сумовито вдумливим, що з ним хотілося поговорити про все ще від тих часів, коли

Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись.

Широким селянським морем розлилась Україна, безсмертну душу якої так по-синівському згадав і так голосно оспівав поет. Пішли за луною його пісні з убогих селянських хат, навіть із панських будинків щедро обдаровані духом ті, що зважилися на важку долю послів невизнаного і законаного народу перед людством. Важким боєм з навколишньою темрявою та її страхами здобували вони кожную духовну висоту, по-лицарському дерлися на крижані скелі. Нерідко, як у довгій «Осінній казці», вже на початку шляху після перших голосних окриків, скочувались і потроху звикали до життєвих свинарників малодушні, бурмочучи втомлено: «Святий цей запал, а проте даремний». І закріплювали свій прапор на вершинах тільки обрані.

Але, що за диво — довгим списком проходили драматично-смутні біографії подвижників, але ніколи не бракувало молодих ентузіястів, сповнених снаги і запалених вірою у своє покликання здобувати вершини. Навіть коли вершини було виголошено вигадкою, а на долах розставлено ритуальну вахту службових заміників, за луною живої пісні тяглося все живе...

Широке селянське море бурунилося, каламутилось і очищалося, випаровувалось у контрольоване небо, і, бувало, «безводною хмарою проносився над рідним краєм» його цвіт. А від засміченості рябіли на ньому цілі безплідні островки. Нині воно скупише вже на ті багатства, що їх стільки в етнографічній енциклопедії Івана Котляревського. Хоча там квартирує тьма-тьменна вчителів, але не «мутять» води і не роблять погоди. І живе воно якось рештками своїх запасів без їхньої новітньо-схоластичної мудрости. На різні посади в місто, «теє то як його, де ліпше», потягли возні і — «за недосужністю по должності та другими клопатами» — не встигають задуматися, хто вони, якого роду й народу, але як тільки виборний Макогоненко в простоті своїй торкнеться проти шерсти москаля або свого ж таки перевертня, що не пошанував нашого краю і звичаїв, як вони в силу «должності» виправляють його: «Полно, довольно, годі буде балакати». Не твое діло...» Масово штампуються і автоматизованим способом відтинаються від «старосвітських традицій» всілякі малодушні, легкодухі і просто нещасні финтики...

Давно вже після царської служби осілим життям живуть Москалі-Чарівники, але й нині їм Михайло Чупрун закидає, коли осмілиться: «Який то у вас, москалів, язик луб'яний. Скільки меж нами вештаєтесь, а й досі не вимовиш вареників». Розважніша Тетяна все згладжує ці гострі кути, а вчені люди пишуть книжки про правильну лінію, «проведену в її образі Котляревським».

По-старому б'ється з бідною старою Терпелихою і все ж на її неогородженому подвір'ї часом заясніє, як соняшник, роботяща й до всякого діла дотепна Наталка, замріяна перспективою іншого життя в місті і вже не дуже слухняна до матері. Зате геть зіпсувався і спився за довге своє бурлакування Петро. За снами про легке життя він навіть не вірить Котляревському, що йому справді траплявся такий добрий сирота-бурлака, що роками зберігав вірність та здобував право на руку дівчини, а потім усім пожертвував задля першого кохання.

Всяк, хто не маже, то дуже скрипить,
Хто не лукавить, той ззаду сидить —

співає своєї возний. »Так воно, так в теперішньому світі«, — примовляють люди без усякого осуду. Ба, навіть хвалять возного, принаймні за одвертість.

Страшно стає за те широке море, яке мілкішає, вихлюпується на безплідні пустелі, втрачає свій аромат і споконвічно стійкі властивості, а все ще надійно спить своїм віковим сном провінції, яка живиться із газет Петровими театральними враженнями з Харкова і Миколиними занудливо-пісними піснями про минулу війну.

Але широко розлилося по країні селянське море і дивлячись на його сонне плесо, покрите осугою буденности, часто не бачимо його освіжаючих джерел і незмірних глибин, що грайливо викидають дивні перли. Задихаючись від виробничої куряви однакових днів, ми часом забуваємо дивитись у міряну в нас лише віками таємну глибіню. Крізь товщу століть задивляється у ту глибіню поет, що був дитям запорозького сміху, здатного попри всі нещастя, на руїнах рідної Трої, утверджувати волю до життя. Море підіймає й окрилює. В ньому невичерпні життєві сили. Іван Котляревський сміється.
